

Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből.

Basirius Izsák

Az öreg Rákóczi György már tisztában volt azzal, hogy idősebb fia nem fogja eléggé bölcs mérséklettel irányítani országa sorsát; különösen féltette a rossz tanácsadók befolyásától.¹⁾ Nagyon hihető, hogy végakarátának írásba foglalásakor igyekezett volna valamennyire is megkötni a kezét, de halálos ágyában elmult azelőtt, mielőtt minden mondandóját Csulai püspöknek lediktálhatta volna. Igaz, hogy azok a tanácsadók, akiktől leginkább féltette fiát, ugyanint Boros Jánostól és Huszár Mátyástól, már a lengyelországi kaland elindítása előtt elhunytak, de az önfajú, nagyravágyó és a kellő megfontoltságot nélkülöző II. Rákóczi György mellől így sem hiányoztak a hizelgők, akik a mérséklés helyett az abszolutisztikus uralkodók udvaroncait utánozván, még inkább belehajszolták a romlásba. Így gondolok a többek között az antipuritánus Basirius Izsákra is, aki a fejedelem 1655. évi havasalföldi győzelmét a fehérvári egyetem nevében /Nomine Universitatis Albensis/ "Congratulatio Publica Victoriae Cedro Dignae" címet viselő kiadványában Erdélyben eddigelé szokatlan hizelgéssel magasztalta.²⁾ Ez azonban csak olaj volt a már javában égő tűzre, amelyet talán még Drabitius exul morva prédikátornak a Rákóczi-házra vonatkozó jóvendölése, amelynek még Comenius is felült, gyújtotta lángra. De - Szalárdi szerint - ezen kívül is "ifju, hizelgő, tudatlan emberek, magok gratiajokat, kedvességeket vadászó udvari hősök", közöttük Sebesy Miklós korábbi portai követ is,³⁾ aki az ország romlásának

1) Kemény János Énéletirása. Bp. 1959. 327-28.

2) RMK. II. 825. - Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 287-88.

3) Szalárdi. 292.

bekövetkezésekor mégis csak elhagyta Rákóczit, segítették megérlelődni a fejedelemnek régi gyökerű nagyravágyását.

Hiába következett be a lengyelországi szörnyűséges kudarc s az ország színe-javának rabságba jutása, mindebből Rákóczi egyáltalában nem szúrta le a tanulságot, mert ha közben át is kellett volna adnia a hatalmat előbb Rhédei Ferencnek, majd Barcsai Ákosnak, ő továbbálmodva álmoképeit, különösen Gyulai Ferenc váradi várkapitánynak bujtogatására, valamint Rákóczinak a török felett Lippa melletti győzelméért egékig való magasztaltatására, elbizakodottságában nem akart határt ismerni. Pedig a "fényes porta" már több ízben is intette az országot Rákóczinak a fejedelemségből való letételére, de látván a rendek erélytelen kiutkeresését, Musztafa pasa fővezér, maga rendelte el mind az európai, mind az ázsiai hadak felülését s a tatár khánhoz is elküldötte izenetét.

Amikor már mind fenyegetőbbé vált a helyzet, az 1657 október 26-i országgyűlés határozatának felújításaként, a Fehérvárra összehívott rendek 1658 augusztus 3-án azt határozták, hogy ismét felszólítják Rákóczit a fejedelemségről való lemondásra.⁴⁾ A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében augusztus 5-én azt jegyezte fel, hogy "Bethlen Janos Vram erkezek Fejervarrol az giülesbol Czulai Püspeök Vr[am]ual, Nemes Janos, es Beszterczei Janos Deak Vramekkel, expediáltatua[n] eö kegielmek az Nemes Orszagtól Rakoczi Vru[n]k eö N(agysá)gahoz Tasnadra", ahonnan azután 12-én érkeztek vissza.⁵⁾ Ezalatt azonban a tatárok Moldva felől már a Kárpátokhoz érkezve, bebecsaptak az ország széleire, s majd a Bodzai szoroson át előrenyomulva, a háromszéki Szépmezőn a Feketeügy mentén mindenütt raboltak, gyilkoltak és égettek. Sepsiszentgyörgyön azok közül, akik idejében nem menekülhettek el a Hargita rengetegeibe, a vártemplom várfalai között kerestek menedéket, ámde ide is behatolva, a védtelen emberek közül mintegy 500-at legyilkoltak, 900-at pedig rabságba hurcoltak.⁶⁾ Ezután Brassónak fordultak s e gazdag várost erősen megsarcolták, nemkülönben az egész Barcaságot elpusztították. Mindenüket hátrahagyva, ekkor menekülhettek Kolozs-

4) EOE. XI. 281.

5) Sáfár. 1658. 121.

6) Cs. Bogáts Dénes: Szemerja község és ref. egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943. 10.

várra Apáczai testvérei, otthonukat ugyanis augusztus 21-én égették fel a tatárok.⁷⁾ Így most már nyitva állott az út az egész erdélyi medencébe. Erre azután mindenki, aki csak tehetett, innen is ész nélkül menekült. 1658 augusztus 24-i kelettel azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Kebuer Gabor Vra[m] érkezek Fejervarrol Basirius Vram[mlal] eggiüt" a fejedelem pénzét viteti egy szekéren Székelyhídra.⁸⁾ Basirius - úgy látszik - Rákóczi közelében igyekezett meghuzódni, noha augusztus 12-én Fehérvárról keltezett levelében még arról tudósította a fejedelmet, hogy az ottani lakosok hihetetlen páni félelemmel néznek a bekövetkezendők elé s emiatt a város is kihalt, sőt sokan s így a papok és a tanárok is elszéledtek, csupán csak 6 van ott az általa felfegyverzett 35 deákkal, jóllehet maga is készül Szebenbe bezárkózni.⁹⁾

A tatár most már Szeben megsarcolása után a Maros felső folyásának mentét pusztítva, Fehérvárnak, mint a fejedelem székelyének feldulásában tobzódva, tette tönkre e gazdag városkával együtt kulturánk legbecsesebb értékeit. Majd Marosvásárhelyet, Enyedet, Tordát s velük együtt a környező védtelen falvak népét, csaknem pótolhatatlanul elpusztította. Kolozsvár környékét, sőt a hóstátokat is felégette s a határokat összetapodta, a belváros is csak hatalmas sarc árán menekült meg. De már a török fővezér is megelégette a khán fékevesztettségét, bizonyosan attól is tartva, hogy az ország teljes elsorvasztása esetében még az évi adót, nemhogy a különféle sarcokat sem lehetséges majd felhajtani rajta, elrendelte a hordáknak Erdélyből való kivonását.

A tatárság kivezető útja részben Kalotaszegen, részben pedig a Szilágyságon a Meszesen át, valamint Kővár alatt, Tasnádon s Érmelléken keresztül Biharnak tartott.¹⁰⁾ Természetes tehát, hogy Rákóczi és környezete sem maradhatott se Tasnádon, se Székelyhídon, hanem ki kellett térnie az összetalálkozás elől.

A közvetlen veszély elmulta után Basirius csak kevés időre tért vissza Fehérvárra. Nem is volt ott mit keresnie. Miként Csü-

7) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 488.

8) Sáfár. 1658. 122.

9) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 136-37.

10) Enyedi István: II. Rákóczi György veszedelméről. ETA. IV. 274.

lai püspök 1658 november 26-án Kolozsvárról keltezett levelében jelentette a Váradon tartozkodó Rákóczinak, hogy "a nagyságod 9-én irt levelét 13 praesentis Vettem Fehérvárott;.../csak/ most mentem volt Fejérvár iszonyu romlásának látására, hogy az scholára s ecclesiára valami gondot viselnék, de a mint látom, az várral együtt mind collegium, mind ecclesia odavagyon, nincs reménység egyiknek is felállítása felől, immár mindnyájan csak bizonytalan állapottal vagyunk, ki egyfelé, ki másfelé vonta magát."¹¹⁾

Basirius - úgy tetszik - hűségesen kitartott Rákóczi mellett, akit hihetõleg Ecsedre, vagy talán még inkább Bátorba történt visszahuzódásában is követett, sõt az sem lehetetlen, hogy a tatárok kivonulása után Váradon is megfordult, minthogy ott Rákóczi leg-hűségesebb embere: Gyulai Ferenc volt a várkapitány,¹²⁾ s emellett néhány más megbízható embere is, akik közül különösen jellemzõ példaképpen hivatkozhatom az ifju Teleki Mihály országos postamesterre, akit éppen édesanyja: Bornemisza Anna Teleki János borosjenei várkapitány özvegye 1658 szeptember 29-én keltezett levelében figyelmeztetett az eskü szentségére, intve, hogy Rákóczi fejedelmet el ne hagyja.¹³⁾ Basirius azonban itt a puritánus papok és iskolamesterek között aligha érezte volna jól magát, sõt Sárospatakon is az öreg fejedelemasszony udvarának szelleme sem lehetett kecsegtetõ számára, sõt - Bethlen Miklós szerint - a Basirius által a fehérvári kollégiumban tartatni szokott haszontalan disputációk miatt éppen a pataki scholabeliek "cum sale et pipere megféleltek" volt neki. Mindezekre felfigyelve tehát, aligha történhetett meg, hogy Rákóczit továbbkövette volna anélkül is kapkodással irányított útjaiban. Majd december 13-án Székelyhidon keltezett levele szerint Rákóczi számára külföldi támogatást kísérelt meg szerezni,¹⁴⁾ de meddõ kísérlete után nem lehetetlen, hogy Rhédeinek rövid ideig tartott fejedelemsége után Basirius is a török-tatárjárástól távol fekvõ Huszt várába huzódott vissza.

11) Szilágyi Sándor: Egyháztörténelmi adatok. (Erd.Prot.Közl.1880: 344-345.)

12) Balás Margit: A váradi kapitányság története. N.-Várad, 1917, 26-30.

13) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. I. 272, 274, 337, 376.

14) Szilágyi Sándor: Vértanuk. 147.

Itt azután a vagyonos főúr udvarában a mindennapi ellátásban alig-ha szenvedett szükségét. Nem hihető ugyan, hogy azt az érthetetlenül nagyra szabott fehérvári járandóságát, amely az Alstediusé-
nak éppen kétszerese, a Keserői Dajka, valamint Geleji Katona püs-pökének mintegy ötszöröse volt, annak idejében ahogy megkapta, mind el is költötte volna. Éppen ezért majdnem megfejtethetlen, hogy vállalt feladatának - a fejedelem részéről ért ilyen nagy értékelése mellett - ő mégsem érezte kötelességének a Kolozsvárra összeverődött fehérvári tanítványainak oktatását ismét kezébe venni. Lehetséges ugyan, hogy bántotta, hogy ott a néhány esztendővel korábban vele, illetőleg nézeteivel nyíltan szembehe-lyezkedett fiatal iskolamesterrel legfennebb is egyenlő rangu tisztséget töltsön be, kiváltképpen, hogy az időközben fejedelem-mé választott Barcsai Ákos, valamint kancellárja /Bethlen János/, éppen pártfogója volt Apáczáinak.

Rákóczi eleste után Basirius 1660 október 22-én Husztról kel-
tezve, levelet intézett Csulai püspökhöz, kérve, hogy elmaradt javainak megküldésével segítse őt, hogy visszatérhessen Angliá-
ba.¹⁵⁾ 1661 március 24-én még mindég Huszton van, minthogy ezen a napon a nagytekintélyű Dadai János kükküllővári paphoz és esperes-
hez intézett levelében panaszkodott járandóságainak elmaradása mi-
att.¹⁶⁾ Dadai ugyanis ekkor az elhunyt Csulai helyett átmenetileg az egyházkerület ügyeit is intézhette, ezt azután abból is gya-nithatjuk, hogy Basirius annak a reményének is hangot adott, hogy a püspökséget Dadai fogja elnyerni.

Basirius Bethlen Jánosnak 1659-ben valószínűleg Kolozsvárt kiadott "Innocentia Transylvaniae" című röpiratára,¹⁷⁾ még ugyan-
ebben az esztendőben védíratot szerkesztett,¹⁸⁾ noha a fejedelem-
hez 1658 augusztus 12-én intézett levelében azt írta, hogy semmi-
képpen sem akar a politikába elegyedni, minthogy ez kívül esik iskolai feladatkörén, amelyet örömmel teljesítene, de az államtü-
gyekben való részvételtől fél:nehogy veszedelmet hozzon reája.¹⁹⁾

15) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. I. 37.

16) Bod Péter: Historia Hung. Eccl. II. 451.

17) RMK. II. 929.

18) TT. 1888: 508. /Hivatkozik reá Thury is. I. 37./

19) Szilágyi Sándor: Vértanúk. 137.

Miután Rákóczi a szászfenesi harcban szerzett sebeibe 1660 június 8-ára virradólag Váradon belehalt,²⁰⁾ Basiriusnak már semmi sem maradt, ami itten tartsa, s ezért még 1661-ben visszatért Angliába, ahol a restaurált Stuart-háztól minden régi méltóságát visszanyerte. Bárha Erdélynek semmi hasznára, sőt közvetve kárára is volt, ezért nagyon szigorúan mégse ítélkezhetünk felette, mert ha életének voltak erősen napfényes időszakai is, azokat mégis csak a bizonytalanba történt menekülései váltották fel. Mint francia származású, egyelőre a hollandiai és angliai egyetemeken talált menedéket; véglegesen azután Angliában telepedvén le, ahol jeles szónoki képességeiért I. Károly király udvari papjává tette. Itt kitüntető elbánásban részesülvén, föltétlen hívévé vált a haladó szellemmel élbe került uralkodónak s ezért annak 1649 január 30-án történt kivégzése után jónak látta elbujdosni. Barcsai Ákos, mint portai követ, 1654-ben így akadt reája Konstantinápolyban s az ő ajánlatára hívta meg Rákóczi a fehérvári kollégiumhoz. Legfőképpen Bethlen Miklós leírásából ismerjük tudását és jellemét. Kétségtelen, hogy bár lelkiismeretes tanár volt, de hosszú időt töltvén az egyházi szolgálatban, távol a tudományoktól és az oktatási pályától, tudásában, valamint nevelői rendszerében nagyon elmaradt az 1655 február 16-án elhunyt Bisterfeld professzor, valamint a Kolozsvárra kirendelt fiatal akadémikus mester Apáczai mögött. Mindettől, nemkülönbön hiúságától és világnézetétől eltekintve azonban - Bethlen Miklós szerint - "jámbor, mértékletes, józan életű ember, tisztességes magaviseelő, affabilis, jó conversativus, kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szónoklásban promptus, tersus, cum pronunciatione gallica."²¹⁾

A Kolozsvár városi sáfárok számadáskönyvében Basiriusra vonatkozó legkorábbi adatot 1657 szeptember 17-én találtam: "Erkezek az fejevvarj Professor, az Vrunck hat loua[n] Szekeren Colosvara."²²⁾ Jövetelének célja nincsen feljegyezve, de tudjuk, hogy Rákóczi Szamosujváron létében megbetegedett, s ezért a Désre szeptember 3-ra hirdetett országgyűlést is ugyanott tartatta meg. Ennek időtartama egy hét volt.²³⁾ Mivel pedig a fejedelem - Szalárdi. 511.

21) Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I.

22) Sáfár. 1657. 87.

23) Szalárdi. 331-32. - Enyedi /ETA. IV. 240, 252-53./

lárdi szerint - ekkor ágyban fekvő beteg volt, nagyon hihető tehát, hogy Basirius szeptember 17. táján őnála járt. Ezért is érdekes lenne azt is tudni, hogy Kolozsváron keresztül jövő-menő időzése alatt az itteni lelkipászorokkal, de különösképpen Apáczai-val való találkozása miképpen folyt le!

Basirius magyar vonatkozásban legnevezetesebb kulturális emléke az a félig kész nyomtatásban fennmaradt "Schema primum generale Sive forma studiorum Albensium Pro hoc Anni Domini M.DC.LVII," amelyet 112 kis 8° lapnyi terjedelemben nyomtatta ki, valószínűleg mint legutolsó kiadványát, Brassai Major Márton, a fejedelem és az iskola tipográfusa. Ennek egyetlen megmaradt példányát, amely épen Basirius tulajdona volt, Oxfordban a Bodleian-könyvtárban a nagy ritkaságok között őrzik.²⁴⁾

Basirius - legalább is ifjabb Geleji Katona Istvánhoz intézett levele szerint - tulajdonképpen addig nem akart eltávozni Magyarországról, amíg Rákóczi Ferenc számára nevelőről nem történik gondoskodás.²⁵⁾ Kétségtelenül jó szándéka megvalósult-e? nem tudhatom, de az már bizonyos, hogy Báthori Zsófia a maga belátása szerint 1661 nyarán már amugyis megmásíthatatlanul elintézte e nem csekély jelentőségű feladatot.

24) Koncz József: A marosvásárhelyi ev.ref.kollégium története. M.-Vásárhely, 1896. 560-61. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. N.-enyed. 1903. 46-47.

25) Szilágyi Sándor: Vértanuk.149.